

יששכר יעקבסון / תל-אביב

רעיונות מנחים בתפילת נעילה

מסה פרשנית ודידאקטית

בוודאי יש להניח, שחז"ל ידעו לנסח את סיום תפילת נעילה כך שהקטע יכלול את המאור של היום הקדוש, ויסכם וידריך אותנו גם בתפקיד שיש ליום זה בשביל תיקון מעשינו לקראת הבאות. מתוך ההנחה שהמאמר ישמש גם למורה ולמדריך — אנו מציעים את הסדר הבא של הגשת החומר: (א) מבוא, (ב) מבנה הרעיון, (ג) הערות פרשניות.

(א) מבוא

המונח של תפילת "נעילה" מופיע במשנה (מסכת תענית פ"ד מ"א): "בשלושה פרקים בשנה כהנים נושאים את כפיהן ארבע פעמים ביום — בשחרית, במוסף ובמנחה ובנעילה ש ע ר י מ — בתעניות ובמעמדות וביום הכפורים." (עניין תעניות של גשמים ועניין מעמדות מפורש באותה מסכתא ובמפרשיה). על נשיאת כפים ביום הכיפורים כותב שם ר' עובדיה ברסנורה: "ויש יום אחד באלו הפרקים שנושאים כפיהם ארבע פעמים ביום — והוא יום הכיפורים, ומתניתין רבי מאיר היא דאמר יש נשיאות כפיים במנחה, בתעניות ובמעמדות." בתלמוד ירושלמי (תענית פרק ד הלכה א וגם בברכות פרק ד הלכה א) מבחינים בין שני סוגים של "נעילה" והם: נעילת שערי היכל ונעילת שערי שמים.

הרמב"ם פוסק בהלכות תפילה, פרק א הלכה ז: "וכן תיקנו תפילה אחר תפילת מנחה סמוך לשקיעת החמה ביום התענית בלבר (הערת הרב ש"ת רובינשטיין: כמו יום צום כיפור ושאר תעניות ציבור שגוזרים בית דין על כל צרה שלא תבוא כגון על עצירת גשמים וכדומה, אבל לא בט' באב ובי"ז בתמוז שהם רק זכר למאורעות שאירעו בהם לפנינו), כדי להוסיף תחינה ובקשה מפני התענית — וזו היא התפילה הנקראת תפילת נעילה, כלומר נגעלו שערי שמים בעד השמש ונסתרה; לפי שאין מתפללין אותה אלא סמוך לשקיעת החמה".

בירושלמי ברכות, פרק ד הלכה א נאמר על המקור לתפילת נעילה: "מניין לנעילה? אמר ר' לוי (ישעיה א, טו): 'גם כי תרבו תפלה' — מכאן שכל

המרבה בתפילה נענה" (עייני גם ירושלמי תענית פרק ד הלכה א). בתלמוד בבלי יומא פז ע"ב) מובאת ברייתא (מן התוספתא פרק ד) על הווידוי בתפילות יום הכיפורים: "ואף על פי שהתוודה ערבית — יתוודה שחרית, שחרית — יתוודה במוסף, במוסף — יתוודה במנחה, במנחה — יתוודה בנעילה". והלאה שם בגמרא שואלים: "מאי נעילת שערים? רב אמר צלותא יתירתא (רש"י: מתפלל שבע כשאר התפילות) ושמואל אמר: מה אנו מה חיינו (רש"י: אומר ואינו מתפלל)... עולא בר רב נחית [יירד לפני התיבה] קמיה דרבא, פתח ב'אתה בחרתנו' וסיים ב'מה אנו מה חיינו' ושבחה". במסכת ברכות (יז ע"א) מובאת תחינה שאמורא אחד היה נוהג לאומרה כל יום אחרי העמידה, אשר נתקבלה על ידי אמורא אחר כווידוי ליום הכיפורים: "רבא בתר צלותיה אמר הכי: אלהי, עד שלא נוצרתי איני כדאי, ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי. עפר אני בחיי, קל וחומר במיתתי. הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה. יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא אחטא עוד, ומה שחטאתי לפניך מרק ברחמיך הרבים — אבל לא על ידי יסוריך וחלאים רעים. והיינו וידי דרב המנונא זוטא ביומא דכיפורי".

כעת עלינו לעיין בסידורים עתיקים ומנהגים שונים, מהי צורת תפילת נעילה.

(א) סדר רב עמרם השלם: "ובתפילת הנעילה פותח באשרי, ובא לציון גואל, ואני זאת בריתי ואתה קדוש... ובסוף 'שים' אומר: 'בספר חיים וברכה ושלום ופרנסה טובה וישועה ונחמה נזכר ונפקד ונח תם לפניך אנו וכל עמך ישראל בשלום. (בא"י: 'המברך את עמו ישראל בשלום אמין). אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפילתנו כי מה גאמר לפניך יושב מרום, ומה נספר לפניך שוכן שחקים — הלא כל הנסתרות והנגלות אתה יודע. אתה נותן יד לפושעים וימינך פשוטה לקבל שבים ותלמדנו להתוודות לפניך על כל עוונותינו... מה אנו מה חיינו... ומותר האדם מן הבהמה אין, כי הכל הבל. אתה הבלת אנוש מראש... אלהי עד שלא נוצרתי וכי". (הוצאת פרומקין, חלק ב עמ' 355—356).

(ב) סידור רב סעדיה גאון: "וצריך להתפלל ביום הזה חמש תפילות, ג' התדירות כמשפט יום חול ומוסף כמשפט כל יום קודש ותפילה נוספת אחרי מנחה הנקראת נעילה כלומר חתימת היום... אלא שבוידי נעילה אחרי התפילה אין אומרים 'אתה יודע רזי עולם', אלא אומרים במקומו: "מה נאמר לפניך יושב במרום, ומה נספר לפניך שוכן שחקים... מה אנו ומה חיינו... ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל. ואתה הבלתה אנוש מראש ותכיריהו לעמוד לפניך, כי מי יאמר לך מה תפעל ומה יתאוונן אדם חי גבר על חטאיו. ותתן לנו... " [שונה הוא סדר הפסוקים מזה המובא במקרא:

א) יחזקאל יח, כג: 'החפץ אחפץ מות הרשע נאם ה' אלהים, הלא בשובו מדרכו וחיה; ב) שם יח, לב: 'כי לא אחפץ במות המת נאם ה' אלהים והשיבו וחיה; ג) שם, לג, יא: 'אמר אליהם חי אני נאם ה' אלהים אם אחפץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה, שובו שובו מדרכיכם הרעים ולמה תמותו בית ישדאל' — (הוצאת מקיצי גרדמים עמ' רנח, רסב).

ג) מחזור ויטרי (עמ' 395) מביא כבנוסח אשכנז וסדר הפסוקים מספר יחזקאל הוא לא לפי סדר הפרקים; בהערות ננסה ליישב את הסדר הזה. ד) הרמב"ם: "בנעילה מתוודה כסדר הזה: אומר מה נאמר לפניך יושב מרום מה נספר לפניך שוכן שחקים כי עונותינו רבו מלמנות וחטאינו עצמו מלספר. מה אנו, מה חיינו, מה חסדינו, מה צדיקנו, מה מעשינו, מה נאמר לפניך. הלא כל הגבורים כאין לפניך, ואנשי השם כלא היו, וחכמים כבלי מדע, ונבונים כבלי השכל, כי כל מעשינו תודה וימי חיינו הבל לפניך (ככתוב בדברי קדש [קהלת ג, יט]): 'ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל. (אבל) אתה הבלת אנוש מראש ותכידהו לעמוד לפניך, כי מי יאמר לך מה תעשה, ואם יצדק מה יתן לך. ותתן לנו יי אלהינו את יום (צום) הכיפורים הזה קץ מחילה לכל חטאתינו למען נחלל מעושק ידינו ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם, כדבר שנאמר (ישעיה נה, ו-ז): 'דרשו יי בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב, יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו, וישוב אל יי וידחמהו, ואל אלהינו כי ירבה לסלוח'. ואתה אלוה סליחות טוב ומטיב הנון ורחום ארך אפים ורב חסד ואמת, מרבה להיטיב רוצה בתשובתן של רשעים ואין אתה חפץ במיתתן, שנאמר (יחזקאל לג, יא): 'חי אני נאם יי אלהים אם אחפוץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה. שובו שובו מדרכיכם הרעים ולמה תמותו בית ישראל' [שני הפסוקים האחרים מספר יחזקאל חסרים]. השיבנו וקבלנו ומחול לנו וסלח כגודל חסדך. יהיו לרצון אמרי פי." (סדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כתב יד אוקספורד, הוצא ע"י ד' גולדשמידט, הוצאת שוקן, ירושלים, עמ' 211).

ה) נוסח התימנים הוא כמו שהבאנו מהרמב"ם; גם נוסח ספרד מתחיל כרמב"ם במלים "מה נאמר לפניך", אך כמו בנוסח אשכנז מביא הוא את שלושת הפסוקים מיחזקאל שלא כסדרם בספר: תחילה לג, יא, אח"כ יח, כג ובסוף יח, לב.

ולסיום המבוא נביא מימרה חסידית על מהות תפילת נעילה. ש"י עגנון בספרו "ימים נוראים" עמ' שסב מביא מתוך הספר "זרע קודש" מאת הר' נפתלי צבי הורוויץ מראפשיץ את המשל הבא: "עניין יום הכיפורים ונעילה... הוא דוגמת משל, כשעושיין תיבה וארון — וכשכבר נגמד עושיין לו מגעול כדי שישתמר מה שבקרבו".

(ב) המבנה הרעיוני

(א) ה' מוכן בכל עת לעזור לאדם לשוב אליו בתשובה: "אתה נותן יד לפושעים.....".

(ב) אחת ממצוות התורה היא חובת הווידוי: "ותלמדנו ה' אלהינו להתוודות לפניך על עוונותינו".

(ג) המטרה של התשובה והוידוי בפרט, ושל יום הכיפורים בכלל, הוא תיקון היחסים בינינו ובין בני אדם במניעת כל חמס: "למען נחלל מעושק ידינו". לכאורה נדמה, כאילו יום הכיפורים כולו מוקדש למטרה אחת ויחידה: להתפלל אל ה' ולהתוודות לפניו, כלומר תיקון היחסים בין אדם לבוראו, אבל נמצינו למדים, כי המשמיה שהיום המקודש ביותר מטילה עלינו היא דווקא בספירה שבין אדם לחברו — כדרישה מינימאלית רק "סור מדע".

(ד) התשובה השלימה מועילה לכפר על העוונות כמו הקרבת קרבנות, ולכן "ותקבלנו בתשובה שלמה לפניך כאישים וכניחוחים, למען דבריך אשר אמרת...". בהערות נסביר אל אילו פסוקים מהמקרא רומזות המלים "למען דבריך אשר אמרת".

(ה) אילו היתה היום אפשרות להקריב קרבנות, היה עלינו להקריב מספר איין-סופי של חטאות ואשמות: "אין קץ לאשי חובותינו, ואין מספר לניחוחי אשמותינו".

(ו) הסליחה נובעת מחסדי ה' — הוא זוכר את אחריתנו "דימה ותולעה", ולכן "הרביית סליחתנו".

(ז) אפסות האדם: כל ערכיו והשגיו הם כאפס וכאין. שבע פעמים באה פה המלה "מה" בצירוף לערך אנושי — לשם הדגשת האפסות: "מה אנחנו, מה חיינו, מה חסדנו...". ולכן אין בעצם מלה בפינו שיהיה בה טעם ונימוק: "מה נאמר לפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו?". כל האישים שהצטיינו והם מפורסמים בחברה, הלא כאפס הם לפניך, ומנסח התפילה מונה ארבעה סוגים: (א) גבורים, (ב) אנשי שם, (ג) חכמים, ו-(ד) נבונים. אך אם גם יתדרונותינו והאישים המפורסמים שבחברה הם אפס, על אחת כמה וכמה אנחנו האנשים הפשוטים, הצריכים לדעת כי "רוב מעשיהם (להוציא אולי המצוות שקיימו) תוהו, וימי חיהם הבל לפניך" — אין טעם ואין ערך מוחלט בתבל. הקטע מסתיים במשפט הערכה שלילי, הלקוח מדברי קהלת (ג, יט): "ומותר האדם מן הבהמה אין, כי הכל הבל".

(ח) אך אין התחינה מסתיימת בהכרה והערכה פסימית זאת, אלא היא יודעת גם להעניק טעם וערך לחיי אנוש עלי אדמה — לכן מסתברת ביותר נוסחת הרמב"ם שלפיה הקטע הבא מתחיל במלים: "אבל אתה הבדלת אנוש

מראש". ערכים נפסדים, ארציים גרידא, אין להם טעם ומשמעות — אך ניתן לאדם מאת הבורא התפקיד "לעמוד" לפניו, ובוז הוא מובדל מכל הבריאה ואפשר לו להיכנס לספירה הנצחית של עבודת השם יתברך.

(ט) להבנת האבחנה בין ערכים יחסיים ונפסדים ובין ערך אחד מוחלט מובאים דברי קהלת (ח, ג—ד): "... כי כל אשר יחפוץ יעשה... ומי יאמר לו מה תעשה". את רצונו זה של הקדוש ברוך הוא מביע המתפלל במלים "כי מי יאמר לך מה תפעל".

(י) יום ארוך של צום ועינויים כמעט עבר, היהודי נתן מרמו וחלבו לה, התעלה על מדרגת האדם והגיע לדרגת המלאכים, אך אל יתגאה בסתר נפשו: הנה היום פעלתי משהו לכבוד השם יתברך. כדי להוציא בהחלט מלב הצם והמתחרט את הדעה הנפסדת הזאת, באות מלים אחדות רבות-המשמעות. מביאים בתפילת נעילה את דברי אליהוא המוכיח את איוב (לה, ו—ח): "אם חטאת מה תפעל בו ורבו פשעיך מה תעשה לו. אם צדקת מה תתן לו או מה מידך יקח. לאיש כמוך רשעך ובן אדם צדקתך". מסדרי התפילה ניסחו לפי דרכם בגוף שני ואמרו: "ואם יצדק מה יתן לך?". לא לבד ההתנהגות בין אדם למקום, אלא אפילו סידור היחסים בין אדם לחבירו, — אפילו יגיע האדם למדרגה גבוהה ויתגבר על כל צורות ה"עושה" — הועיל לעצמו, ואל ישלה את עצמו כאילו בכלל יכול בן תמותה אפסי לתת משהו לאלוקות הנעלה, כפי שמובע שם באיוב (פס' ה): "הבט שמים ודאה, ושור שחקים גבהו ממך". (יא) הודייה על מתן יום הכיפורים כיום "מחילה וסליחה על כל עוונותינו" וציון המטרה הכפולה של יום זה: (א) "למען נחדל מעושה ידינו", חזרה לשם הדגשה על מה שכבר נאמר למעלה (בקודה ג), (ב) קיום כל המצוות לרבות ה"חוקים", המצוות "השמעיות", מתוך כוונה נכונה ומסירות דאווה לשמה "בלבב שלם".

(יב) תחינה לרחמי שמים: "ואתה ברחמיך הרבים רחם עלינו" והנמקה: "כי לא תחפוץ בהשחתת עולם", בהסתמכות על פסוק מישעיה (נה, ו): "דרשו ה' בהמצאו, קראוהו בהיותו קרוב". לפי התלמוד (ר"ה יח ע"א) מתייחס הפסוק הזה, וביחוד המלה "בהמצאו", ל"עשרה ימים שבינו ר"ה ליום הכיפורים". (יג) מביאים את הפסוק שאחריו (ישעיהו נה, ז), שעזיבת הדרך הרעה, לרבות מחשבות רעות ובעידוף לתשובה שלימה — כל אלה מועילים: "כי ירבה לסלוח".

(יד) פנייה אל ה' מתוך הכרה שהוא "אלוה סליחות, תנון ורחום, ארך אפים ורב חסד ומרבה להיטיב" מתוך הדגשת העובדה, שאלקים רוצה בתשובת האדם ולא במיתתו. לסעד דעה זו מובאים שלשה פסוקים מספר יחזקאל: לג, יא; יח, כג; יח, לב.

(טו) הנימוק שה' יעניק לנו סליחה הוא כפול: (א) "כי אתה סלחן לישראל ומחלן לשבטי ישורון בכל דור ודור", (ב) אין עוד אל מי לפנות: "ומבלעדך אין לנו מלך מחל וסולח".

(טז) הצהרת האדם-היהודי, שלעומת הקב"ה אין לו שום ערך — לא לפני יצירתו ולא בזמן שהוא חי וגם לאחר פטירתו: "הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה".

(יז) הסיוע של התפילה הוא בקשה כפולה: (א) שה' יזכה אותי שלא "אחטא עוד"; (ב) יודע האדם שהוא ראוי לעונש העשוי למרק ולטהר את האדם, אך הוא מבקש ומתחנן: "ומה שחטאתי לפניך, מרק ברחמיך הרבים, אבל לא על ידי יסורים וחליים רעים".

הערה מסכמת למבנה:

מה שמשווה לכל הקטעים האלה הדגשה ותוקף, זהו עניין סגנוני, והוא: תמיד מדברים אל השם יתברך בלשון נוכח חוץ מלשון הפסוקים, שעתים מדברים בגוף נסתר כמו: "בהמצאו... בהיותו קרוב... וירחמהו..."

(ג) הערות פרשניות

(1) פירושים שונים למשפט העידוד: "אתה גותן יד לפושעים וימיגד פשוטה לקבל שבים".

(א) פרקי דרבי אליעזר (פרק מג): תשובה ומעשים טובים כתריס בפני הפורענות. ר' עקיבא אומר: נבראת התשובה, וימין הקב"ה פשוטה לקבל שבים...

(ב) פרשן קדמון מדורו של רש"י: "יד" — מקום כמו (דברים כג, יג): ייד תהיה לך מחוץ למחנה; גותן להם מקום לחזור בתשובה, אף על פי שאין מידת הדין גותנת כן...

(ג) ר' יצחק בער ב"סדר עבודת ישראל": "תושיע להם ידך לקבלם בתשובה וימיגד פשוטה מלשון כי פשטו פלשתים (שמ"א כג, כז), רוצה לומר פרושה היא ורחבה (וכך באמת הנוסחה במחזור רומא: וימין פרושה)".

(ד) "אוצר התפלות": "יד" — מקום. לדעתי הביאור דחוק ומלת וימיגד' המקבילה למלת 'יד' מוכיחה שביאורו 'יד שמאל' כמו שאמרו ב'מכילתא' (לפרשת "שירה"): 'כשישראל עושין רצונו של מקום הן עושין שמאל ימין — יד בכל מקום אינו אלא שמאל, והכוונה שהקדוש ברוך הוא גותן 'יד' (שמאלו) — כלומר גותן יכולת — לפושעים לפשוע, כמו שאמרו חז"ל (יומא לח ע"ב): 'הבא ליטמא פותחין לו, אולם לחטוא אינו גותן רק יד שמאל, אבל לשבים פושט ימינו לסייע אותם כמו שאמרו חז"ל (שם): 'הבא ליטמא מסייעין אות', לפי שמידה טובה מרובה ממידת פורענות".

(ה) ר' זאב יעבץ בסידור "עבודת הלבבות": "זימינך פשוטה לקבל שבים' (ישעיה סה, ב): 'פרשתי ידי כל היום אל עם סורר' — 'כדי לקבלם בתשובה' (רש"י), ובדרך הרמז אמרו רבותינו (פסחים קט ע"א). "מאי דכתיב (יחזקאל א, ח): 'ידי ארם מתחת כנפיהם' — 'ידו' כתיב, זו ידו של הקב"ה שפרוסה תחת כנפי החיות כדי לקבל בעלי תשובה מיד מידת הדין".

(2) "ותלמדנו ה' אלהינו להתוודות לפניך על כל עוונותינו" איפה נאמר במקרא ומהי חשיבות המשפט?

(א) ר' יצחק בער "סדר עבודת ישראל": כמו שכתוב (במדבר ה, ז): "והתודו את הטאתם אשר עשו" וכתוב (משלי כח, יג): 'מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועוזב ירוחם'.

(ב) ר' זאב יעבץ מביא פסוק נוסף בסידור "עבודת הלבבות" (עמ' 333): (ויקרא טז, כא): "והתוודה עליו את כל עוונות בני ישראל".

(ג) רמב"ם הלכות תשובה, פרק א הלכה א: כל מצוות שבתורה, בין עשה בין לא-תעשה — אם עבר אדם על אחת מהן, בין בזדון בין בשגגה — כשיעשה תשובה וישוב מחטאו חייב להתוודות לפני האל ברוך הוא שנאמר (במדבר ה, ו-ז): 'איש או אשה כי יעשו מכל חטאות האדם... והתודו את חטאתם אשר עשו' — זה וידוי דברים, וידוי זה — מצות עשה. כיצד מתדיין? אומר: 'אנא השם, חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך והרי נחמתי ובושתי במעשי, ולעולם איני חוזר לדבר זה' — וזהו עיקרו של וידוי, וכל המרבה להתוודות ומאריך בענין זה — הרי זה משובח.

שם פרק ב' הלכות ז וח: "יום הכיפורים הוא זמן תשובה לכל, ליחיד ולרבים, והוא קץ מחילה וסליחה לישראל. לפיכך חייבים הכל לעשות תשובה ולהתוודות ביום-הכיפורים. ומצות וידוי יום-הכיפורים שיתחיל מערב היום קודם שיאכל — שמא ייחנק בסעודה קודם שיתוודה; ואף על פי שהתוודה קודם שיאכל, חוזר ומתוודה בלילי יום-הכיפורים ערבית, וחוזר ומתוודה בשחרית ובמוסף ובמנחה ובנעילה. והיכן מתוודה? יחיד — אחר תפילתו, ושליח-צבור — באמצע תפילתו בברכה רביעית. הווידי שנהגו בו כל-ישראל: 'אבל אנחנו חטאנו' — והוא עיקר הווידי. עבירות שהתוודה עליהן ביום-הכיפורים זה חוזר ומתוודה עליהן ביום-הכיפורים אחר, אף על פי שהוא עומד בתשובתו, שנאמר (תהלים נא, ה): 'כי פשעי אני אדע וחטאתי נגדי תמיד'.

(3) חשיבות מטרת יום הכיפורים: "למען נחדל מעושיך ידנו".

(א) ד' זאב יעבץ בסידורי הנ"ל: ("יונה ג, ח): 'וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם'. (ואנו נוסיף את האמור במשנת תענית ב, א: "אחינו, לא נאמר באנשי נגיזה: 'יירא האלהים את שקם ותעניתם' אלא: 'יירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה'").

(ב) פירוש "עץ יוסף" בסידור "אוצר התפלות": אם יודע בעצמו איזה נדנד גזל חס ושלום שיש תחת ידו יהרהר עתה בתשובה שלימה ויקבל על עצמו קבלה אמיתית, שתיכף אחר יום כיפורים יתקן עוון זה וישיב את הגזלה אשר גזל לאשר לו או יפייס אותו. וכבר האריכו הספרים מעוון החמור הזה. ודע וראה חומר עוון זה שהזכירו אנשי כנסת הגדולה בתפילת געילה בפרוט-רוט 'למען נחלל מעושק ידינו' ושאר עבירות הזכירו דרך כלל: 'להתוודות לפניך על כל עוונותינו'. גם לא נחתם גזר דין של דור המבול אלא על הגזל [עיין סנהדרין קח ע"א: אמר רבי יוחנן: בא וראה כמה גדול כוחה של חמס, שהרי דור המבול עברו על הכל, ולא נחתם עליהם גזר דינם, עד שפשטו ידיהם בגזל]. גם בעוון גזל רחמנא ליצלן אין מקבלין תפילותיו בעולם העליון ודוחין כל התפילות שלו חוץ לפרגוד...

ה ע ר ה: עוד פעם נדגישי, שמטרת היום הקדוש והמקודש ביותר של כל השנה, אינה אלא הדאגה לתיקון החברה ב"סור מרע", בזה שחללים מלעשות עושק; זאת ועוד: העניין של "עושק" כה חשוב מבחינת מבט מנסחי תפילה זאת, שחזורו עליו עוד פעם בקטע "אתה הבדלת אנוש מראש" לשם חינוך יסוד מוסרי זה שבו תלוי קיום חברה תקינה.

(4) הרעיון שתשובה חשובה כקרבנות. מה מקור המלים: "ותקבלנו בתשובה שלימה לפניך כאשר וכניחוּחם, למען דבריך אשר אמרת"? אוסף גדול של פסוקים הנוגעים לעניין נמצא בפירושו של ר' יעקב עמדין בסידור בית יעקב: אם היינו מוכרחים להקדיב אשים דווקא, לא היה קץ ומספר להם כדבר הנביא (מיכה ו, ו-ז): 'במה אקדם ה', אכף לאלהי מרום. האקדמנו בעולות בעגלים בני שנה, הירצה ה' באלפי אילים ברבבות נחלי שמן...'. ואמר המשורר (תהלים נ, ט-י): 'לא אקח מביתך פד ממכלאתיך עתודים, כי לי כל חיתו יער', ואמר הנביא (ישעיה מ, טז): 'זלבנון אין די בער וחיתו אין די עולה'. עוד כתוב (קהלת ד, יז): 'וקרוב לשמוע מתת הכסילים זבח', ואומר (תהלים נא, יח-ט): 'כי לא תחפץ זבח ואתנה, עולה לא תרצה, זבחי אלהים רוח גשברה', ואומר (תהלים נ, ח): 'לא על זבחיך אוכיחך וגו', וישעיה אמר (א, יא): 'למה לי רבי-זבחיכם, וירמיה אמר (ו, כ): 'למה זה לי לבונה משבא תבוא', ואמר (שם ז, כב): 'כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח'. והושע אמר (ו, ו): 'כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות', ואומר (שם יד, ג): 'קחו עמכם זכרים ושובו אל ה'... ונשלמה פרים שפתינו'. — זהו 'הרבית סליחתנו' — שאתה מתרצה בפיוס דברים.

(5) מקור לדברי התפילה: "ואתה ידע שאחריתנו רמה ותולעה, לפיכך הרבית סליחתנו".

ר' זאב יעבץ מפנה אל הפסוקים בתהלים קג, יב—יד: 'כרחוק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו. כרחם אב על בנים רחם ה' על יראיו. כי הוא ידע יצרנו זכור כי עפר אנחנו'.

(6) "מה אנחנו, מה חיינו וכו'" הקטע מבטא ביטול כל יתרונות האדם. לכך מביא אבודרהם רמזות מפסוקי המקרא בפירושו לסידור (עמ' רפח—רפט): 'מה אני— על שם (דה"י א, יו, טז): 'מי אני'; 'מה חיינו— על שם (תהלים פח, ד): 'וחיי לשאול הגיעו'; 'מה חסדנו— על שם (הושע ו, ד): 'וחסדכם כענן בקר'; 'מה צדקנו— על שם (ישעיה סד, ה): 'וכבגד עדים כל צדקתנו'— ואין לומר 'מה ישענו', כי השם הגדול והנורא הוא ישענו— 'מה מעשינו— על שם (קהלת ה, ה): 'וחבל את מעשי ידי'; 'מה כוחנו— על שם (איוב ו, יא): 'מה כחי כי איחלי'; 'מה גבורתנו— על שם (ירמיה ט, כב): 'ואל יתהלל הגבור בגבורתו'; 'מה נאמר לפניך ה' אלהינו הלא כל הגבורים כאין לפניך— על שם (ישעיה מ, כג): 'הנותן רוזנים לאין, שפטי ארץ כתוהו עשה'; ולקח לשון 'גבורים', לפי שאמר מה גבורתנו. ולפי שאמר הגבורים, אמר אחר כך 'ואנשי השם כלא היו'— על שם (בראשית ו, ד): 'מה הגבורים אשר מעולם אנשי השם' וכתוב בתריה (שם שם, ז) 'ויאמר ה' אמחה את האדם, וזהו 'כלא היו, והוא על שם (עובדיה טז): 'זהו כלוא היו'; 'וחכמים כבלי מדע'— על שם (ישעיה מד, כה): 'משיב חכמים אחור ודעתם יסכלו וכתוב (ירמיה ט, כב): 'אל יתהלל חכם בחכמתו'; 'ונבונים כבלי השכל'— על שם (ישעיה ה, כא): 'הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים'; 'כי כל מעשינו תהו'— על שם (שם מ, כג): 'שופטי ארץ כתהו עשה, 'זימי חיינו הבל לפניך'— על שם (תהלים צ, ד): 'כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול' ועל שם (איוב ח, ט): 'כי צל ימינו עלי ארץ' וכן (תהלים צ, ט): 'כי כל ימינו פנו בעברתך', ולקח לשון 'הבל' על שם (קהלת ג, יט): 'כי הכל הבל'; 'ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל'— פסוק הוא (שם).

(7) הניגוד בין 'ומותר האדם מן הבהמה אין' ובין "אתה הבדלת אנוש מראש" בהשוואה לאותו קטע בברכות השחר:

השימוש בפסוקים מן המקרא אינו הוכחה לבד, אלא לעתים כאילו יש כאן פולמוס בין מנסח התפילה לבין גישת הפסוק. כדי להבין את ההערכה של קהלת עלינו לדעת, שמגילה זו רוצה להעריך את ערכי החיים היחסיים "תחת השמש", לא בתור חלק של הכלל, של האומה, אלא כיחיד המכיר רק את עצמו. * החתימה של מגילת קהלת מלמדת, שיש הערכה של המוחלט והקדוש

* עיין מה שכתבנו במאמרנו: "הצביון הדתי של מגילת קהלת" בספר "לבעיית הגמול במקרא", עמ' 59—71.

העומדת בניגוד להערכה יחסית, ושם נאמר: 'סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם'. אם כן העמידו בצדק מנסחי הסידור לעומת "ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל" בברכות השחר את בחירת עם ישראל: "אבל אנחנו עמך בני בריתך.... שמאהבתך שאהבת אותו ומשמחתך ששמחת בו [ביעקב] קראת את שמו ישראל וישורון". אף כאן, בתפילת נעילה, באה לפי נוסח הרמב"ם שהזכרנו לעיל המלה "אבל" — אך אין מדברים על ישראל במיוחד כעם נבחר, אלא על המשימה המוטלת על כל אדם "לעמוד לפניך".

(8) פירוש המשפט "אתה הבדלת אנוש מראש ותכירהו לעמוד לפניך". (א) אבודרהם (עמ' רפט): בעבור שחטא אדם הראשון נטרד מגן עדן, שנאמר (בדאשית ג, כג): 'וישלחהו ה' אלהים מגן עדן, ואמר "הבדלת" על שם (דברים כט, כ): 'זהבדילו ה' לרעה', ואמר "אנוש" בעבור שחטא על שם (תהלים י, יח): "לערץ אנוש מן הארץ" וכתוב (שם ט, כא): 'ידעו גוים אנוש המה סלה'. "ותכירהו לעמוד לפניך" — בעבור שנתחרט אדם הראשון לא גירשו מכל וכל, אלא השכינו מקדם לגן עדן לעמוד לפניו, והוא על שם (ירמיהו טו, יט): 'אם תשוב ואשיבך לפני תעמוד'. "ותכירהו" — כלומר, הכרתו ולא התנכרת, אף על פי שחטא והיה לעשות לו רע.

(ב) ר' יצחק בער "סדר עבודת ישראל" (עמ' 437) — ביקורת פירוש אבודרהם והצעת פשט: וגודל הדוחק בפירוש הזה נראה לעינינו, אמנם הפשוט והברור מצאתי בפירוש נדפס על גליון מחזור ישן וזה לשונו: 'הבדלת אנוש — פירושו הבדלת אותו לעבודתך והכרת אותו לדבר זה, שיעמוד וישרתך ויתקיים לפניך על ידי תשובה וצדקה, וכל זה עשית בחסד לטובת האדם — עד כאן לשונו. ובוה עולה גם כן יפה חיבור הלשון עם מה שקדם לה, רוצה לומר: אף על פי שהאדם הבל וחלדו כאין נגדך, בכל זאת נודה לך כי הבדלתו מראשית היצירה מכל שאר הברואים בתתך לו נשמה ויעדתו לעשות מצוותיך, והנה הלשון בענינו על דרך לשון הכתוב (תהלים ח, ה—ו): 'מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו, ותחסרהו מעט מאלהים'.

(ג) ר' זאב יעקב ב"סדר עבודת הלבבות": "כי ראוי הוא לעמוד לפניך". (ד) ר' יעקב צבי מקלנבורג בפירושו "עיון תפלה": "אתה הברלת' — לשון הפרשה ובחירה לעילוי ולחשיבות, כמו (דהי"א כג, יג): 'ויבדל אהרן להקדישו', (במדבר טו, ט): 'כי הבדיל אלהי ישראל אתכם'. "אנוש" — הוא תואר לאדם לחולשת כוחו, כי מטבעו לבו אנוש וחלוש בקרבו וכמעט קט נופל ברשת התאוה והיצר. "מראש" — מראשית הבריאה היתה דעתך על האדם, שהוא בתכלית חולשת המוג, להיותו הוא תכלית וסוף מעשה בראשית, כי סוף מעשה במחשבה תחילה. "ותכירהו" — הוא לשון נתינת כבוד ויתרון

המעלה כמו (דברים א, יז): 'לא תכירו פנים', (איוב לד, יט): 'ולא נכר שוע לפי דלי'. "לעמוד לפניך" — לשרת אותך ולעמוד על משמרת התורה והעבודה, כי כל לשון עמידה המקושר עם "פנים" יורה על עמידת השרות ובעבודות כמו שאמרינן בברכת "אשר יצר".

(9) פירוש המליצה "מי יאמר לך מה תפעל".

(א) אבודרהם (עמ' רפט): על שם (קהלת ת, ד): 'באשר דבר מלך שלטון,

ומי יאמר לו מה תעשה.

(ב) ד' יעקב צבי מקלנבורג, שם: "כי מי יאמר לך מה תפעל" הוא נגד

"אתה הברלת אנוש מראש" — יאמר מי מכל הנבראים היותר חשובים במעלתם היה יכול לומר לך "מה תפעל" ?

(10) המקור שבמקרא וחשיבות הרעיון של "ואם יצדק מה יתן לך".

(א) בספר איוב לה, ו—ז טוען אליהוא: 'אם חטאת מה תפעל בו, ורבו

פשעיך מה תעשה לו, אם צדקת מה תתן לו או מה מידך יקח'.

(ב) ר' יעקב צבי מקלנבורג, שם: נגד "ותכיריהו לעמוד לפניך" יאמר:

ולמה זה הכרת לתת כבוד ויתרון חשיבות לאנוש עלי ארץ, שהוא בין כל צבא

מרום יעמוד לפניך, ויעבוד אותך בתורה ומצוות [ובן אדם כי תפקדנו, תתן

לו פקודים ומצוות] ? הלא עם כל זכות מעשיו, לא יתן ולא יוסיף על מה שהיה

לך מבלעדו.

(ג) הערות: (1) במחזור ויטרי ובמחזור רומא נוסף אחרי "ואם יצדק

מה יתן לך" הפסוק (איבה ג, לט): 'מה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו';

(2) זוהי כמדומנו הפעם היחידה שמוכרים בסידור את העובדה היסודית,

שאינ הקב"ה מקבל שום דבר מן האדם-היהודי בהיותו צדיק. אולי דווקא בסוף

צום ארוך, אחרי שמיעט אדם מחלבו ודמו, והתענה בחמשת העינויים שהם

ממצות היום, יכולה להתעורר הדעה הנפסדת, כאילו הוסיף האדם משהו

לגדולת השם בדברים שנמנע מהם ובריבוי התפילות-התהילות. ישנם בספרות

האגדה גם מאמרים המביעים גישה אחרת, כאילו "הקב"ה מתאוה לתפילתן

של צדיקים" (יבמות סד ע"א), אך בשעה זו של פרידה מן היום הקדוש,

התכוונו מנסחי תפילתנו להדגיש את הניגוד: "ואם יצדק מה יתן לך" ?

(3) את הרעיון שהמצוות הן לטובתנו בלבד, מדגישה התורה בכמה מקומות:

בספר דברים ו, ב: 'שמעת ישראל ושמרת לעשות אשר ייטב לך... ושם,

כד—כה: 'ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלהינו לטוב

לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה, וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את

כל המצוה הזאת לפני ה' אלהינו כאשר צונו. (4) ידועה ומפורסמת היא

המימרה של חז"ל: רב אמר: לא ניתנו מצות לישראל אלא לצרף בהן את

הבריות (ויקרא רבה פרשה יג, ג).

(11) הקשר בין ציון יום הכיפורים כ"קץ ומחילה וסליחה על כל עונותינו" ומשפט הנימוק: "למען נחדל מעושי ידינו ונשוב אליך לעשות חקי רצונך בלבב שלם".

אבודרהם (עמ' רפט): "כלומר אינו דן אותנו בכל שעה שאנו חוטאים, אלא הוא ממתין לנו עד יום הכיפורים, אולי נשוב בינתיים. ה ע ר ה: כמה נכון הוא שמנסחי התפילה הבליטו שוב את המלים "למען נחדל מעושי ידינו" לפני המצוות שבין אדם למקום הנקראות "חוקי רצונך".

(12) מדוע מובאים ברוב הגוססאות הפסוקים מספר יחזקאל לא לפי סדרם במקרא?

לדעתנו נבין את הסטייה מן הסדר שבמקרא אם נשווה את סיומי הפסוקים, כי אז נמצא כעין דירוג מלמטה למעלה: הפסוק הראשון (לג, יא) מסתיים בשאלה ריטורית: 'ולמה תמותו בית ישראל?' השני (יח, כג) כבר מדגיש את ערך התשובה שהיא מעניקה חיים: 'הלא בשובו מדרכי וחייה, אך השלישי (יח, לב) אינו מסתפק עוד בדרישת התשובה מן החוטא, אלא דורש גם השפעה מוסרית-דתית על אחרים שישונו גם הם: 'והשיבו וחייו. רש"י בפירושו לדברי הפסוק 'שובו והשיבו מכל פשעיכם' (יח, ל) אומר: "שובו אתם והשיבו אחרים".

(13) ביאור לתמיהה שפעם הסדר הוא: "כי אתה סלחן לישראל ומחלן לשבטי ישראל" ופעם: "אין לנו מלך מוחל וסולח".

רי"צ מקלנבורג ב"עין תפלה" (עמ' 463): "סלחן ומחלן" — יאמרו, כי מחילה גדולה מסליחה. סליחה איננה רק הרחבת זמן, ומחילה משמע שמוחל על כל פנים קצת. ואמר "סלחן ומחלן" בגו"ן להורות שהוא תואר הקבוע תמיד — ויתחיל מן הקל: לא לבד "סלחן" כי אף "מחלן" אתה. — "ומבלעדיך אין לנו מוחל וסולח" — לא בלבד סלחן ומחלן בדרך קבוע, כי אף בהווה ומקרה להיות מוחל וסולח אין לנו. ולא בלבד המחילה, כי אף הסליחה שהיא קטנה ממנה אין לנו תקוה מבלעדיך. ה ע ר ה: בפירושו לסידור בספר "נתיב בינה" בפירוש לברכת "סלח לנו" (עמ' 315) הבאנו דעתו של הרב רש"ר הירש הכותב: "סליחה" הוא עניין אישי, שינוי יחס הגעלב כלפי המעליב, אך 'מחילה' משהו יותר מרחיק לכת — וויתור על העונש הראוי.

(14) הרעיון המבוטא במשפט: "עד שלא נוצרתי איני כדאי, ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי".

מין הראי"ה קוק בסידורו "עולת ראייה" (חלק ב' עמ' שנו): "לפני שנוצרתי", כל אותו הזמן הבלתי מוגבל שמעולם עד שנוצרתי, ודאי לא היה דבר בעולם שהיה צריך לי. כי אם הייתי חסר בשביל איוו תכלית והשלמה הייתי נוצר, וכיון שלא נוצרתי עד אותו הזמן הוא אות, שלא הייתי כדאי עד אז להבראות,

ולא היה בי צורך כי אם לעת כזאת שנבראתי, מפני שהגיעה השעה שאני צריך למלא איזה דבר להשלמת המציאות. ואילו הייתי מייחד מעשי אל תכלית בריאתי הנגי עכשו כדאי, אבל כיון שאין מעשי מכוונים לטוב התכלית הרי לא הגעתי אל תכלית בריאתי ואיני עדיין כדאי כמו קודם לכן". בקטע הזה מתבטא חידוש רעיוני, שאדם נולד בתקופה מסוימת, שרק בה יש לו ייעוד רוחני-דתי, ואם אינו יודע לבצע אותו, הריהו כאילו לא כדאי שיצא לאור העולם.

(15) הציוור "ככלי מלא בושה וכלמה".

בדברי מרן הרב קוק (שם): "אין בי שום שלימות עצמית כלל, רק מה שאני מקבל כוחות החיים מחסד עליון, והנגי ככלי ולא כמו חי בעצם. ואם לכל הפחות באלה הכוחות שאינם עצמיים שלי הייתי משתמש במעלות, הייתי דומה לכלי שממלאים אותו הוד ודברי חפץ, שאף על פי שאין לו שבח מצד עצמו, הרי במציאות הוא מחזיק שבת. אבל אם מלבד שלילת ערך מציאותו בעצמו מלא הוא דברים שראוי הוא להתבוסש בהם, הפחיתות היא כפולה..."

(16) "ומה שחטאתי לפניך מרק בדחמך הרבים, אבל לא על ידי יסורים וחליים רעים".

מרן הרב קוק בסידורו (שם, שנו) מביא הסבר עמוק, שאינו מביא אתו פחד מגזירה קשה של יסורים וחליים, אלא משהו נעלה יותר:

"אף על פי שיפה לנו דלירתח רחמנא: עלן (שיכעס ה' עלינו — עיין ראש השנה לב ע"ב), ועל ידי יסורים נהיה טהורים וגדולים במעלה, אבל באמת כל חלוקי כפרה (עיין יומא פו ע"א), שאמרו שיש בהם שצריכים יסורים, הם דווקא בתשובה מיראה שהזדונות נעשו כשגגות וצריכים כפרה, אך במי ששב מאהבה, שזדונות נעשו כזכויות, נראה שאין צריך יסורים. ובוה נוחא מה שכתבו הפוסקים דתלמידי חכמים אינם צריכים סיגופים, דהיינו משום שאי אפשר לזכות לאהבת ה' יתברך כי אם על ידי התורה, וכמו שכתוב בספרי: ואהבת את ה' אלהיך — כיצד? והיו הדברים האלה וכו' — על זה אנו מבקשים שיוכנו השם יתברך לתשובה מאהבה, שלא נצטרך ליסורים וחליים רעים בר מינן. ואם כן המתפלל אל יוצרו יתברך שיעביר חטאיו בלא יסורים, אינו כי אם שמתפלל שיזכה ה' יתברך לתשובה מאהבה, והדבר העיקרי שבתפילתו הוא ההתרוממות הגדולה. שיזכה לאהבת ה', ובתורת טפל שלא יהיו לו יסורים."

הערה: אם נתרומם לקבל עלינו את התפיסה הזאת, הלא משפט הסיום של תפילת יום הכיפורים מביא אותנו לדרגה הגדולה ביותר של תשובה מאהבה.

נספח

על פסוקי ייחוד שנוהגים לומר בסיום תפילת נעילה

תפילת נעילה עצמה עתיקה היא, ושמה נמצאת במשנה ונוסחתה הובאה בסידורים הקדומים ביותר של רב-עמרם גאון ורב-סעדיה גאון, אך כפי שעוד נזכיר, אמירת הפסוקים האלה היא מאוחרת יותר. מבחינה רעיונית משלימה היא את מסכת הרעיונות של התפילה עצמה. מגמת התפילה ותוכנה מכוונת אל האדם, אל היהודי העומד בפני בודאו, כדי שידע ויבטא מדוע ניתן לו היום הקדוש, מה עליו להחליט לעתיד, כיצד יכוון את מעשיו ואת דרכי מחשבתו. אך המנהג מצא בעומק ועדיגות ההרגשה הדתית של קובעיו, שיש עוד צורך במשהו אחר, יותר עמוק, שבו יסיים היהודי את היום הזה בהצהרה, בקריאה שהוא מוכן ממש "למסור עצמו על קדושת השם" ("מטה משה" מאת ד' משה אב"ד פרעמסלא — מובא ב"ימים נוראים" לש"י עגנון, עמ' שסח). ולכן גם נהגו שיאמרו פסוקים אלה כל יהודי ויהודיה היודעים שהגיע רגע פרידתם מן החיים, או העומדים עליהם בשעת גסיסה.

ביום הכיפורים אנו עומדים בחיים כאילו כבר נקראנו להופיע בפני כסא ה' ולמסור את גשמתנו למי שהפקידה לנו כפקדון. כך רוצה פרנץ רוזנצוויג (בספרו "כוכב הגאולה") להסביר את מנהג לבישת ה"קיסל" הלבן הרומה לתכריכין של מת, שנהגו באשכנז ללבשו ביום הכיפורים (וכן נוהגים יחידים גם בארץ ישראל): "כאשר ישפוט אותו הקב"ה רק לפי מעשיו הוא, לפי מערכי לבו הוא, ולא ישאל אותו על אחרים שמסביבו... כך הוא ניגש בבדידות גמורה — כ'מת' בעודו בחיים — יחד עם כל האחרים שהם כבר כאילו אחרי קבורה, הוא עומד בפני עינו הפקוחה של השופט העליון" (תרגום חפשי מחלק ג', ספר א' עמ' 409).

גביא עתה חלק ממה שנאמר על קריאת פסוקים אלה במקורות. במחזור ויטרי (עמ' 395—396): "ואחד כך אומר 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' פעם אחת, ויש אומרים אותו ג' פעמים — וטעם שניהם לא שמעתי: וברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' פעם אחת, ויש אומרים ג'. הכל יאמרו בקול רם ונעים וזמירות ישראל, ואינו כאומר 'מודים מודים' 'שמע שמע' דכיון דכתיב בקרא 'הוא האלהים, ה' הוא האלהים' בפרשת אליהו [מל"א יח, לט] אין לחוש".

התוספות בברכות לד ע"א ד"ה אמר פסוקא בקשר ל"כל האומר 'שמע שמע' כאומר 'מודים מודים': ... ואותן בני אדם שאומרים ב' או ג' פעמים 'שמע ישראל' ביום הכיפורים משתקים אותם לפירוש רש"י, ולפירוש רבנו חננאל מגונה מיהא הוי, או שמא אין לחוש רק כשקורא קריאת שמע בעונתה ומקבל עליו עול מלכות שמים. ומכל מקום טוב שלא לומר, אך מה שאומרים 'ה' הוא האלהים' ז' פעמים ביום הכיפורים ויום ערבה [= הושענא רבה] ... מנהג כשר הוא. וגם מצינו בקרא שתי פעמים 'ה' הוא האלהים' גבי אליהו. ולפי זה פסק הרא"ש (שם טו).

מהרי"ל כותב: "אחר הפזמונים בנעילה אומר במגנצא 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' פעם אחת והציבור עונים אחריו פעם אחת, ואמר מהרי"ל דמנהג יפה זה ... והא דיש אומרים 'ה' הוא האלהים' ז' פעמים אין לחוש דהא לשון קרא. ועוד דאין לחוש כדפסק הסמ"ק שהוא סימן לסילוק השכינה שמסתלקת ועולה למעלה מז' רקיעים שנאמר 'עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר'. אלמא אחר השופר עלייה וסילוק. אחר שאמר 'שמע ישראל' אומר ש"ץ בקול דם: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' וציבור אחריו ומשלשין, ש"ץ: 'ה' הוא האלהים' וציבור אחריו, והולך ומרים בכל פעם קולו יותר מבראשונה עד ז' פעמים לש"ץ וז' פעמים לציבור ..." (ספר מהרי"ל, וארשא תרל"ד, עמ' ג).

הרמ"א מדבר בשני מקומות על קריאת פסוקי יחוד במוצאי יום הכיפורים. ב"דרכי משה" לטור תרכד הוא כותב: "ויש מקדימין (את התקיעה) אף קודם קדיש מיד שאמרו 'ה' הוא האלהים' על שם: 'עלה אלהים בתרועה', כי אומר ז' פעמים 'ה' הוא האלהים' כנגד ז' רקיעין שהשכינה עולה ... ושמעתי שכן הוא מנהג אשכנז". ובשולחן ערוך סימן תרכג סעיף ו מביא המחבר: "בסוף הסליחות אומרים ז' פעמים 'ה' הוא האלהים" והרמ"א מוסיף בהגהתו: "ופעם אחת 'שמע ישראל' וג' פעמים 'ברוך שם כבוד מלכותו' (מנהגים). ועיין לעיל סימן סא, סעיף יא".

ב"ערוך השולחן" (לר' יחיאל מיכל אפשטיין שנפטר בשנת תרס"ה) נמצאת הסברה מעניינת: "ואחר גמר התפילה אומרים 'שמע ישראל' בקול רם וכן 'ברוך שם כבוד מלכותו' ג' פעמים, וז' פעמים 'ה' הוא האלהים', להורות כי הטבע שהוא תחת הזמן המוקף משבעה ימים וז' כוכבי לכת — הכל הוא תחת השגחתו יתברך, ואם יסיד השגחתו אף רגע יחזור העולם לתוהו ובוהו".

גם בשולחן ערוך של הרב (לר' שניאור זלמן מלאדי) נמצא למנהג אמירת הפסוקים הסבר עמוק ויפה: "בסוף הסליחות אומרים 'שמע ישראל' פעם אחת, וג' פעמים 'ברוך שם כבוד מלכותו', ואחר כך אומרים שבע פעמים 'ה' הוא האלהים' — ללוות השכינה שתעלה ותסתלק עכשיו למעלה מז' רקיעים, שבעת

התפילה היתה השכינה שרויה בינינו ועכשיו תעלה למקומה" (תרכג הלכה י) •
 במנהגים אחרים — חוץ ממנהג אשכנז — אין פסוקים בסוף נעילה נמצאים
 כלל או נאמרים פסוקים אחרים אך ב"מחזור ליום כפור כמנהג ק"ק ספרדים"
 (הוצאת "סיני", תשכ"ב, עמ' 157) מובא הפסוק 'שמע ישראל' פעם אחת,
 'ברוך שם כבוד מלכותו' פעם אחת, שבע פעמים הפסוק (תהלים קיט, קמה) :
 'קראתי בכל לב ענגי ה' חקיד אצרה', ולבסוף 'ה' הוא האלהים' ארבע עשרה
 פעם.

• לא הבאנו פירושים לפסוקי היחוד (שקוראים להם גם "שמות"), כי בספרנו "נתיב
 בינה — סדקי מבוא, פירושים ועיונים בסידור" הבאנו בשני מקומות פירושים
 שונים הן לפסוק ראשון של קריאת שמע והן למענה 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם
 ועד', עיין שם כרך א' עמ' 63—67, 244—246. ועל הנאמר בספר מל"א יח, לט אין
 להוסיף פירושים, אלא הפסוק נבחר למטרת הזדהות גמורה עם אותו דור, הנס
 שפעל אליו בעזרת הבורא, נעשה לנו לחוייה בסיום יום הכיפורים, בו שוללים
 כל ערך אחר, ומקבלים עלינו מחדש את בלעדיות ה' האלקים כהדרכה לכל ימי
 חיינו.